

ISSN 0027–8084
УДК 808.61./62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXVIII/3-4

БЕОГРАД
2017

УДК 811.163.41'367.625:81'373.611
811.163.41'373.45

МАРИЈА С. ЂИНЂИЋ*
(Институт за српски језик САНУ,
Београд)**

Оригинални научни рад
Примљен 31. октобра 2017. г.
Прихваћен 22. децембра 2017. г.

ГЛАГОЛСКИ ПОЛУКАЛКОВИ ТУРСКОГА ПОРЕКЛА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

У раду се приказује творбени тип глагола који представљају полукалкови састављени од турцизма, именице или придева, и домаћих глагола *чинити*, *правити*, *бити* и сл.: *ишиман бити*, *рахат се учинити*, *тислим учинити*, *резил (у)чинити*, *хабер учинити*.

Кључне речи: српски језик, глаголи, глаголски полукалкови, творба, семантика, турцизми.

Корпус турцизама у савременом српском језику је богат и броји око три хиљаде турцизама, од којих више од 50% представља одомаћене и фреквентне турцизме (Ђинђић М. 2013: 553). У корпусу се издвајају и глаголи који су пореклом од турских глагола, као и глаголи изведени од именица или придева турскога порекла.¹ У прву, мању групу глагола, спадају глаголи изведени најчешће од турске инфинитивне основе основног глагола или одређеног секундарног глагола и суфикса *-исаити*: *бејенисаити*, *курџалисаити*, *ејленисаити*, *уисаити*. Знатно мањи број глагола изведен је од турске перфекатске основе и суфикса *-исаити*: *бејендисаити*, *бојадисаити*, *чекџисаити*, *ејленди-*

* marija.djindjic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Начелно, у процесу језичког позајмљивања глаголи су заступљени у мањем броју од именица и придева.

саџи, *кигисаџи*.² Највећи број представљају глаголи деноминали који су извођени од именица или придева турскога порекла процесима суфиксације и/или префиксације. Најчешћи суфикс за извођење оваквих глагола је суфикс *-иџи*, затим следе суфикси *-исаџи*, *-(ова)џи* и *-аџи*, док су остали суфикси знатно ређе заступљени: *будалиџи*, *диваниџи*, *инаџиџи се*, *коначиџи*, *џимариџи*, *јурџиџи*, *кафенисаџи*, *ашиковаџи*.³

У корпусу турцизама у српском језику уз глаголске турцизме издваја се и изванредан број глаголских израза, полукалкова пореклом из турског језика, у којима је именица или придев очуван као позајмљеница, а глагол је преведен. Глаголске конструкције овога типа нису биле предмет посебног научног истраживања.⁴ Оне нису заступљене у великом броју у књижевном језику. С друге стране, на пример, у српском призренском говору значајно је присуство глаголских полукалкова, што би се могло објаснити чињеницом да је Призрен, у коме су се одвијали међујезички контакти, вишевековна билингвална средина. Један од услова за калкирање је познавање изворишног језика, односно неопходно је да постоји двојезичност у неком дужем временском периоду.⁵ Глаголски полукалкови у Чемерицићевој збирци речи бројнији су у односу на калкове и именске полукалкове, на пример *идаре чиниџи*, *ацеле (у)чиниџи*, *дикаџи (у)чиниџи (се)*, *џебдиџи учиниџи* и сл. (Петровић 2012а: 358–359).⁶ Већина турцизама је дија-

² Перфекатска основа се добија када се елиминише инфинитивни наставак *-tak/-mek* и дода морфем *-di/-ti*: *boyatmak* → *boya+di* = перфекатска основа *boyadi* → бојадисати. Детаљније о суфиксима који служе за грађење глаголских турцизама в. Ђинђић М. 2013: 139–141.

³ Глаголским турцизмима у српским народним говорима бавила се С. Петровић; исп. Петровић 2012б. Ауторка истиче да у црногорским народним говорима префиксална творба представља најраширенији творбени модел, док творбени тип који је предмет нашега рада није потврђен ниједним примером. О глаголским турцизмима у делима писаца између два рата на српскохрватском подручју в. Глибановић-Вајзовић 1990: 190–195.

⁴ Лексички материјал за потребе овога рада ексцерпиран је из *Семантичко-деривационог речника турцизама*, чија се грађа темељи на Речнику МС (Ђинђић М. 2013: 165–546).

⁵ У процесу калкирања издваја се језичка константа где калкови настају као плод стручног превођења у различите сврхе, попут научне, књижевноуметничке, економске и сл. У српском језику управо овом извору калкирања припада средишња улога за настанак калкова, док знатно мању улогу има билингвизам (Јовановић 2014: 330).

⁶ У македонском језику далеко је више глаголских полукалкова у односу на именичке полукалкове, који су карактеристични за народне говоре.

лекатског порекла, а доказивањем дијалекатског порекла турцизама на основу дијалекатских фонетских елемената изводи се закључак да је српскохрватски језик примио несразмерно више речи путем непосредних контаката говорника него путем писане речи, а они су махом ограничени на званичне називе Османског царства и на термине исламске религије (Адамовић 1973: 236).

У домаћој и страниј литератури под калкирањем се подразумева посебан вид језичког позајмљивања при којем се елементи страног језика репродукују помоћу елемената властитога језика, али у складу са страним моделом, нпр. *свекрвин језик* према тур. *kaunana dili* или *бела џиџерица* према тур. *akciğer* (исп. Симеон 1969: 606; Хауген 1956: 52; Хаспелмат–Тадмор 2009: 39). Калк, као резултат калкирања може бити према структури једночлани или вишечлани лексички калк, а према процесу калкирања морфолошки (творбени) или семантички (Прохорова 1996: 29–30).

Полукалкови представљају лексичке јединице у којима се један део израза преузима у оригиналном облику, док се други део дословно преводи према страниј творбеној структури: нпр. инфрацрвен (према нем. *Infrarot*).

Међу турцизмима у српском језику у оваквим полукалкираним глаголским изразима један део чине углавном глаголи општег, непотпуног значења (*у*)*чиниџи*, *џравиџи*, *биџи* и сл.) који означавају радњу без конкретизације, а турска је допуна:

а. именичко-глаголски спојеви: *џаџ се учиниџи*⁷ (тур. *kaıbolmak*) „нестати, изгубити се“; *џербије учиниџи* (тур. *terbiye etmek*) „васпитати, одгојити, уљудити“; *џерџиб учиниџи* (тур. *tertıp etmek*) „направити редослед, распоредити“; *џеџмил учиниџи* (тур. *tekmil etmek?*) „изравнати, намирити, накнадити“; *рахаџ се учиниџи* (тур. *rahat etmek*) „раскомотити се; расположити се, постати безбрижан“; *резил (у)чиниџи* (тур. *rezil etmek*) „(о)срамотити, (о)брукати“; *сеур (у)чиниџи*, *сеур (џо)џлегаџи* (тур. *seyretmek*) „(по)гледати, посмотри-ти, посматрати“; *селаџ назваџи*, *џослаџи* (тур. *selam söylemek/selam yollamak*) „поздравити“; *џеслим учиниџи* (тур. *teslim etmek*) 1) „умре-

О глаголским парцијалним калковима у македонском в. Јашар-Настева 1962–1963: 153–160.

⁷ Изрази и дефиниције су преузете из Речника МС. Оне су најчешће даване у свршеном виду, изузев двају израза (*резил (у)чиниџи*, *сеур (у)чиниџи* / *сеур (џо)џлегаџи*), а мислимо да је требало, бар у већем броју случајева, и глаголске изразе и дефиниције наводити и у свршеном и у несвршеном виду.

ти“;⁸ 2) „уручити, предати“; *хабер учинӣӣи* (тур. *haber göndermek*) „обавестити“; *шућур учинӣӣи* (тур. *şükretmek*) „захвалити Богу“.

б. глаголско-именички спојеви: *гоћи ӣеобе* (тур. *tövbe etmek*) „покајати се“; *дава̄ӣи чиф̄ӣе* (тур. *çifte atmak*) „чифтати се, ритати се“; *ӣравӣӣи коме ча̄ӣраз (?)* „чапраздиванити“; *ӣера̄ӣи (ӣравӣӣи) ше̄у (şaka уартак)* „грубо се шалити (с киме или на чији рачун)“; *учинӣӣи, удариӣӣи ӣабор (?)* „утаборити се, улогорити се“; *учинӣӣи кайак (?)* нар. „учинити крај, окончати“; *учинӣӣи сур̄ун на ко̄иа (?)* „навалити на некога“; *учинӣӣи сур̄ун ко̄иа* (тур. (-i) *sürgüne göndermek*⁹) „протерати некога“.

Највећи број ових израза у турском језику представљају турске сложене глаголе, који се образују од именица/придева и помоћних глагола, најчешће глагола *etmek* и *olmak* (Ћинђић С. 2012: 94). Глаголи *etmek* и *olmak* захтевају допуну у апсолутном падежу и без обзира на њихову двочлану структуру имају јединствено значење, нпр. *yardım etmek* „помоћи“, *pişman olmak* „покајати се“, *ziyaret etmek* „посетити“, *turaş etmek* „обријати“, *memnun olmak* „бити задовољан“, *sinirli olmak* „бити нервозан“ (Чаушевић 1996: 206, 208). Ове конструкције са непотпуним глаголима у српском језику ретко су такве да траже допуну у акузативу или дативу.

Понекад се форме са композитним глаголима *etmek* и *olmak* сврставају и у фразеологизме у турском језику, мада праве фразеологизме представљају конструкције са пунозначним глаголима и именицима и придевима као лексичким допунама у одговарајућем падежу: *gözden çikmak* „пасти у немилост“, *suya sabuna dokunmamak* „не мешати се ни у шта“, *ayvaу уетек* „награбусити“, *yan gözle bakmak* „гледати попреко“ (исп. Чаушевић 1996: 211–212).

Глаголске конструкције пореклом од турских пунозначних глагола у мањем броју су заступљене у нашој грађи: *села̄м назва̄ӣи, ӣосла̄ӣи* (тур. *selam söylemek/selam yollamak*) „поздравити“; *хабер учинӣӣи* (тур. *haber göndermek*) „обавестити“; *дава̄ӣи чиф̄ӣе* (тур. *çifte atmak*) „чифтати се, ритати се“; *ӣера̄ӣи (ӣравӣӣи) ше̄у* (тур. *şaka уартак*) „грубо се шалити (с киме или на чији рачун)“; *учинӣӣи сур̄ун ко̄иа* (тур. (i) *sürgüne göndermek*¹⁰) „протерати некога“. Изрази из ове групе имају исту рекцију као и турски предложак.

Готово код свих глаголских израза значење остаје непромењено и у потпуности одговара турском моделу, а то значи да секундар-

⁸ Семантичку реализацију „умрети“ не бележи турски глагол *teslim etmek* (исп. Ћинђић М. 2014, под *teslim*).

⁹ Исп. Ћинђић М. 2014.

¹⁰ Исп. Ћинђић М. 2014.

на семантичка адаптација готово по правилу изостаје. Ово је један од показатеља да су глаголски изрази настали калкирањем, с обзиром на то да је у питању дослован и тачан превод турских модела.¹¹ Код наведених глаголских израза није дошло до даљег семантичког развитка, а увидом у њихов статус јасно је да до тога неће ни доћи, јер већи део ове лексике припада пасивном лексичком фонду. За разлику од неких глаголских конструкција и израза пореклом из немачког језика који се данас не осећају као страни (*goñи к себи, ñаgаñии у очи, биñии у сñању, имаñии у виду*)¹², разматрани глаголски полукалкови били су изложени током времена променама у српском језику. Између српског и турског језика постоје структурне разлике када је у питању творба речи. Аналитизам турског језика прилагођен је деривационој форми српског језика тако што су аналитичке глаголске форме замењене синтетичким обликом:

рахаñи се учиниñии → урахатити се; *селама назваñии, ñослаñии* → поселамити; *ñеслим учиниñии* → теслимити¹³; *резил (у)чиниñии* → резилити¹⁴; *сеñир (ñо)ñлегаñии* → сеирити¹⁵; *учиниñии сурñун коñа* → сургунисати; *ñерñииб учиниñии* → тертибити и сл.

У циљу утврђивања да ли овакве глаголске изразе бележи турски језик, проверу смо извршили консултујући ТС 2010 и модерну интернет речничку базу Турског лингвистичког друштва, чиме смо добили синхронијски увид у статус ових глаголских израза. Анализирани глаголи су и даље уобичајени у стандардном турском језику. Изузетак представљају два глаголска израза образована од именице *хашер* (тур. *haşır*). Ова именица је оквалификована као застарела у ТС 2010 у оба значења (1. сакупљање, окупљање. 2. *релић*. хашир, судњи дан) и уз њу нису забележени изрази који би представљали еквиваленте нашим изразима: *хашер биñии* „страдати, пропасти“; *ха-*

¹¹ Сандфелд сматра овакве конструкције имитацијама турских конструкција, с обзиром на то да их прате домаће конструкције: *kabul etmek* „дати одобрење“ = „одобрити“ (К. Сандфелд, према Јашар Настева 1962–1963: 153–154).

¹² Клајн 2004: 180.

¹³ Овај глагол није застарео, што потврђује спроведена анкета, као и његова посведоченост у корпусу; исп. фреквенцијску листу (Ђинђић М. 2013: 39).

¹⁴ Конструкција *резил (у)чиниñии* бележи уз глагол *резилиñии* и следеће једнолексемске еквиваленте у виду префиксираних глагола: *нарезилиñии, орезилиñии, урезилиñии*.

¹⁵ Глагол *сеирити* јавља се у нешто другачијој семантичкој реализацији: *са уживањем ñосмаñраñии, разñлегаñии*.

шер учиниџи „упропастити, уништити, разорити“. То свакако не искључује могућност да су у ранијим фазама постојали у турском језику, јер је мала вероватноћа да су по моделу постојећих турских глаголских израза они настали у српском језику.

За утврђивање статуса ових глаголских израза у стандардном српском језику консултовали смо РСЈ, који не бележи већи део именичких турцизама који су део анализираних глаголских израза: *џербије*, *џерџиб*, *џеџмил*, *рахай*, *резил*, *џеоба*, *сејур*, *села*, *муџур*, *хашер*. Једино је израз *џераџи шеју* још увек део стандарда и уобичајен у употреби. У РСЈ забележен је изведени глагол *џифџаџи се*, док именица *џифџе* изостаје. Глагол *џифџаџи се* представљао би једнолексемски еквивалент који преноси исти концепт глаголског израза *даваџи џифџе*.

О утицају турскога језика на српски језик на лексичком нивоу сведоче и представљени глаголски полукалкови. Они су могли ући у српски језик, највише у дијалекте српског језика, зато што су у њему већ постојале конструкције овога типа, нпр. *(на)чиниџи радосџи*, *(на)џравиџи џокољ учиниџи зло* и сл. На примеру анализираних глаголских полукалкова показује се да је већина калкова у духу језика, јер би у супротном нарушили језички систем.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Адамовић 1973: Милан Адамовић, О пореклу српскохрватских османизама, *Јужнословенски филолоџ* XXX/1–2, Београд, 229–236.
- Глибановић-Вајзовић 1990: Ханка Глибановић Вајзовић, *Оријентализми у џелима џисаца између два раџа на српскохрватском језичком џодручју (са џосебним осврџом на босанско-херџеџовачку сџџуаџију)*, докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Ђинђић М. 2013: Марија Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Ђинђић М. 2014: Marija Đinđić, *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları No. 1122.
- Ђинђић С. 2010: Slavoljub Đinđić, *Udžbenik turskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Јашар Настева 1962–1963: Оливера Јашар Настева, Макендоските калки од турскиот јазик, *Македонски јазик* 13–14/1–2, Скопје, 109–172.

- Јовановић 2014: Владан Јовановић, Семантички калкови у структури вишезначних речи, *Научни састџанак у Вукове дане* 43/1, Београд, 329–342.
- Петровић 2012а: Снежана Петровић, *Турцизми у српском ѓризренском ѓовору*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Петровић 2012б: Снежана Петровић, Турцизми у црногорским народним говорима (2), *Зборник Маѓице српске за филолоѓију и линѓвистиѓку* LV/2, Нови Сад, 183–192.
- Прохорова 1996: Валентина Николаевна Прохорова, *Русская терминология (лексико-семантическое образование)*, Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Филологический факультет.
- Речник МС: *Речник српскохрваѓскоѓа књижевноѓ језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- Речник САНУ: *Речник српскохрваѓскоѓа књижевноѓ и народноѓ језика*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српскоѓа језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističких naziva*, II, Zagreb: Matica hrvatska.
- ТС 2010: *Türkçe Sözlük*, 11. bs, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Филиповић 1986: Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga.
- Хаспелмат–Тадмор 2009: Martin Haspelmath, Uri Tadmor, *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*, Berlin – New York: Walter De Gruyter.
- Хауген 1956: Einar Haugen, *Bilingualism in the Americas: a Bibliography and Research Guide*, University of Alabama Press.
- Чаушевић 1996: Ekrem Čaušević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Marija S. Đinđić

VERBAL SEMI-CALQUES OF TURKISH ORIGIN IN SERBIAN STANDARD LANGUAGE

Summary

This paper discusses the word-formation type of verbs which represent semi-calques, formed of Turkish noun or adjective and Serbian verbs

činiti, praviti, biti etc.: *pišman biti, rahat se učiniti, teslim učiniti, rezil učiniti, haber učiniti*.

In almost every verbal expression the meaning remains the same and equal with the Turkish model. This is one of the indicators that these verbal expressions are loan translations (considering the fact that they represent literally an exact translation of Turkish models).

The biggest number of these semi-calques belong to the passive lexical fund. These analytic forms of verbs have been substituted with synthetic forms of verbs in Serbian (*teslim učiniti* → *teslimiti*; *rezil (u)činiti* → *reziliti* etc.).

Keywords: Serbian, verbs, verbal semi-calques, word-formation, semantics, Turcisms.